

Växjö universitet

Institutionen för pedagogik

Elevers sorg i skolan

En studie om pedagogers bemötande av elever i åldrarna sju till tio år och skolans samarbete med kyrka och begravningsbyrå

Francesca Cremascoli

Veronica Wijk

Examensarbete 10 poäng
i Lärarutbildningen

Vårterminen 2006

SAMMANFATTNING

Francesca Cremascoli & Veronica Wijk

Elevers sorg i skolan

En studie om pedagogers bemötande av elever i åldrarna sju till tio år och skolans samarbete med kyrka och begravningsbyrå

Students grief in school

A study about pedagogues handling of students in the ages seven to ten years and the schools collaboration with church and funeral agency

Antal sidor: 41

Vårt arbete handlar om elever i sorg och hur pedagoger bemöter dem i undervisningssituationer. Arbetet är begränsat till elever i åldrarna sju till tio år. Vi har dessutom undersökt samarbetet mellan skola, kyrka och begravningsbyrå. Syftet med arbetet är att lyfta fram betydelsen av pedagogers bemötande av sorgedrabbade elever, samt att granska hur dagens verksamma pedagoger är förberedda inför en sorgesituation. Utifrån litteraturstudier har vi funnit utgångspunkten i vårt arbete. Vi har använt oss av kvalitativa intervjuer för att samla in vår empiri. Dessa har genomförts med präst, begravningsentreprenör, rektor samt tre pedagoger. Resultatet av vår undersökning visar att de intervjuade pedagogerna har en otillräcklig kunskap gällande sorgearbete. Vår studie påvisar även att samarbetet mellan skola, kyrka och begravningsbyrå varierar, från obefintligt till omfattande.

Sökord: Barn, elever, kris, skola, sorg

Postadress
Växjö universitet
351 95 Växjö

Gatuadress
Universitetsplatsen

Telefon
0470-70 80 00

E-post
lub@lub.vxu.se

Förord

Vi vill tacka vår handledare Per-Eric Nilsson för stöd under arbetets gång. Ett stort tack till rektorn och de pedagoger som vi har intervjuat och som bidragit med krisplaner till vårt arbete. Vi vill även tacka präst och begravningsentreprenör som har medverkat med sina erfarenheter och kunskaper i ämnet.

2006-06-01 Växjö

Francesca Cremascoli

Veronica Wijk

Innehållsförteckning

1 Inledning	5
2 Bakgrund	6
2.1 Begreppsförklaring.....	6
2.2 Avgränsning.....	6
3 Syfte och problemformulering	7
4 Teoretiska utgångspunkter	8
4.1 Barn i sorg.....	8
4.2 Barns förståelse av döden.....	9
4.3 Barns sorgereaktioner.....	10
4.4 Samarbete mellan skola, kyrka och begravningsbyrå.....	10
4.5 Krisplaner och andra förberedelser i skolan.....	11
4.6 Intervjuskolornas krisplaner.....	12
4.7 Barn, begravningar och graven.....	12
4.8 Rektor respektive pedagogers ansvar i en sorgesituation.....	13
4.9 Pedagoger i en sorgesituation.....	14
5 Metod	16
5.1 Urval.....	16
5.2 Metoddiskussion.....	17
6 Resultat	19
7 Analys och diskussion	32
7.1 Framtida forskning.....	39
7.2 Slutsats.....	40
8 Referenser	41

Bilagor

1 Inledning

Skolans värdegrund och uppdrag omfattar att pedagoger ska se till de enskilda elevernas bästa. ”Omsorg om den enskildes välbefinnande och utveckling skall präglade verksamheten” (Skolverket 1998:5). Utifrån detta kan en koppling till elever i sorg ske. Vi är två lärarstudenter vid Växjö universitet som har intresserats av detta ämnesområde och vi har fått intrycket av att det pratas för lite om döden och sorg i skolan och därför bör ämnet lyftas fram. Som pedagog är det en nödvändighet att kunna hantera de olika sorgesituationerna som kan uppstå på en skola och i en klass. Att bemöta elever på rätt sätt när någon har gått bort är en nödvändighet för att eleverna ska känna sig trygga i skolans miljö. Det är även viktigt att som pedagog kunna vara flexibel och lägga inplanerade saker åt sidan i en sorgesituation.

Att hantera sorgesituationer är ständigt aktuellt eftersom dessa situationer kan uppkomma snabbt och oväntat. Detta har inte minst visat sig under de senaste femton åren då Sverige har drabbats av Estonia-olyckan, diskoteksbranden i Göteborg och tsunamikatastrofen som berört många i vårt land. Dock får skolor ej glömma den enskildes sorg i mer vardagsnära situationer som uppkommer mer frekvent och därför bör behandlas med omsorg och respekt för den enskilde. För att hantera sådana situationer måste pedagogen vara förberedd och inneha kunskap i krishantering för att på ett professionellt sätt kunna hjälpa eleverna. I en sorgesituation är barn i behov av trygghet och att människor runt omkring dem visar respekt och agerar på ett adekvat sätt.

Vårt arbete kommer att fokusera på hur pedagoger handlar i olika situationer som involverar sorg. Det är intressant inte minst för att det kan vara för sent att fundera över ens eget agerande då en sorgesituation uppstår. Vetskap om skolans krishanteringsplaner och krisgrupp är nödvändigt och dessutom bör pedagoger ha teoretisk kunskap om sorg.

2 Bakgrund

Vad vi menar med elever i sorg kan gälla flera olika slags sorgssituationer. Från att en släkting, vän eller skolkamrat har gått bort till ett dött husdjur. Att hantera sorgssituationer är en viktig kunskap som en pedagog bör inneha. Det kan vara svårt som ny pedagog, men även för en erfaren att veta hur en sorgssituation ska bemötas och hur de ska agera. Problem kan uppstå med vem eller vilka som ska kontaktas och hur skolan ska organiseras för allas bästa i den uppkomna situationen.

2.1 Begreppsförklaring

Vi använder oss i vårt arbete av både begreppen barn och elev. Begreppet barn syftar till barn i allmänhet och gäller först och främst i den teoretiska delen. Begreppet elever däremot syftar enbart till barn i skolan och därmed gäller det specifikt i dessa situationer.

2.2 Avgränsning

Vi har valt att avgränsa vår undersökning till barn i åldern sju till tio år. Dock kommer vi att presentera viss fakta när det gäller både yngre och äldre barn. Detta görs för att få ett vidare perspektiv och för att konkretisera den utvecklingen som sker i barnens förståelse av döden.

3 Syfte och problemformulering

Syftet med detta arbete är att förmedla en bild av hur verksamma pedagoger är förberedda för att bemöta elever som drabbas av sorg. Vi vill även belysa hur de som i sin profession möter människor i sorg, ser på barns sorgearbete och hantering av detta. Vi vill även ta reda på hur samarbetet ser ut mellan skola, kyrka och begravningsbyrå. Syftet är dessutom att få fram vikten av att kunna hantera olika sorgesituationer för att eleverna ska känna sig trygga i skolan oavsett deras personliga situation.

Våra problemformuleringar är som följer:

Vilken kunskap innehar pedagoger gällande barn i sorg?

Hur bemöts sorgedrabbade elever i undervisningssituationer?

Hur ser samarbetet ut mellan skola, kyrka och begravningsbyrå?

4 Teoretiska utgångspunkter

Som komplement till relevant litteratur kommer vi att presentera intervjukolornas krisplaner som en del av de teoretiska utgångspunkterna. När det gäller dessa har vi fått tillgång till två av tre skolors krisplaner som är aktuella för vårt arbete.

4.1 Barn i sorg

Barns sorg skiljer sig på vissa sätt från vuxnas enligt Skolverket (2000). Förlusten för barn kan nämligen bli mer påtaglig eftersom de är i stort behov av sin omgivning.

I inledningen till Ekviks (1993) bok nämns att pedagoger kommer att märka när en elev känner sorg i skolan. Därefter framhåller författaren att detta gäller dödsfall av en elev eller nära anhörig till denne. Dock skriver Dyregrov (1990) att yngre barn före skolåldern kan se skilsmässor som en permanent förlust i och med att barnens tidsperspektiv ännu inte är fullt utvecklat.

Begreppet barn i sorg kan enligt Dyregrov och Raundalen (1995) beskrivas som en ensam kamp där de får uppleva sprickan mellan sig själva och närmast anhöriga. De menar att det ofta kan råda en stor skillnad mellan vuxna och barn i sorg. Detta kan göra att somliga barn håller sig undan för att inte vara i vägen i de vuxnas sorgerum. Dyregrov och Raundalen (1995) skriver om att pedagoger i somliga fall är den person som är mest disponibel för barn i sorg. Författarna menar även att det finns skillnader i barns sorg beroende på deras förhållande till den avlidne. Förlorar de en nära anhörig eller ett syskon blir sorgen mer dramatisk, eftersom det är flera i dess närhet som förlorar samma anhörig: far- och morföräldrar, bror eller syster, vän eller kollega. Har barnet däremot förlorat en vän eller skolkamrat söker de ofta tröst hos jämnåriga kamrater.

Barns sorg kan även gälla husdjur. Lindgren och Wallin (2000) beskriver att det är lämpligt att samtala om död och sorg när ett djur dör. De exemplifierar detta med akvariefiskar som kan finnas på en skola och menar att pedagogerna måste tala med eleverna om detta, istället för att avlägsna den döda fisken utan deras kännedom. Vidare anser författarna att diskussioner och tillfällen för eleverna att ställa frågor kan vara till hjälp för förståelsen om döden. Det händer även att pedagoger skickar felaktiga signaler till eleverna gällande döden. ”Men usch, släng bort den och gå genast och tvätta era händer” (Lindgren och Wallin 2000:34) kan en pedagog uttrycka ifall en elev bär in ett dött djur i skolan. Detta kan ge eleverna uppfattningen om att döden är något smutsigt och obehagligt, vilket kan leda till felaktiga associationer. För att försöka få en bra förståelse av döden kan barn i sin lek utföra

begravningsritualer enligt Dyregrov (1990). I dessa är det vanligt att de begraver insekter eller andra djur.

4.2 Barns förståelse av döden

Barn under fem år ser inte på döden som något permanent. Därför kan de ställa frågor som till exempel "När kommer mormor tillbaka?" eller "Kan vi inte ta med saft till pappa i graven?" (Dyregrov 1990:13). Vidare menar författaren att det av denna anledning är viktigt att inte använda idealiserande omskrivningar och abstrakta förklaringar vid diskussioner med barn upp till tio års ålder. De kan nämligen tro på dessa ordagrant och exempelvis förmoda att den döde sover.

Dyregrov (1990) skriver att barn successivt utvecklar en förståelse om döden och dess oåterkallelighet mellan fem och tio års ålder. Ofta är det i sjuårsåldern som barnen inser att döden är total och oundviklig, även om de inte alltid har begripit att döden är möjlig även för dem själva. Först i tioårsåldern blir barns tankar tillräckligt utvecklade kring döden för att de ska kunna förstå dess konsekvenser i ett långtgående perspektiv.

Foster (1990) menar att barn i åtta till tolv års ålder har ett relativt utvecklat ordförråd och deras språkliga kunnande befinner sig ett antal steg före den mer djupa begreppsliga förståelsen. Denna förståelse är förbunden med den verkliga miljön och barn börjar få intresse av döden och dess biologiska förlopp. Vidare skriver Foster (1990) att barn i den åldern ofta gör döden till något dramatiskt och stort, vilket innebär att de gärna berättar detaljerade och överdrivna historier kring exempelvis en olyckshändelse eller ett sjukdomsförlopp. Den dödsfruktan som barn kan ha, blir lättare att ha med sig ifall de gör på detta vis. Foster (1990) anser också att barns förståelse av döden framkallar starka känslor eftersom de har svårt att med sina tankar känna tröst, förtroende och hopp. Barn i åtta till tolv års ålder kan få svårigheter att tro på vad som kan hända efter döden, som till exempel att den avlidne skulle få ett andligt liv, eftersom de saknar begreppslig förståelse för detta. Anledningen till att de har svårt att föreställa sig detta kan bero på familjens tillit till tro och livssyn eftersom barn i den här åldern lever efter den egna familjens levnadsvillkor. Även barnens egna erfarenheter påverkar tolkningen av deras omvärld enligt Foster (1990).

Barn från tidig skolålder har större förståelse för döden när det är äldre personer som avlidit enligt Dyregrov (1990). Därmed ser de döden som ett naturligt avslut eftersom personen ifråga har levt ett långt liv.

4.3 Barns sorgereaktioner

Det råder stora skillnader i hur olika barn reagerar i en sorgesituation. Ekvik (1993) menar att detta beror bland annat på barns personlighetstyp, ålder, situationen i stort samt personerna i barnets närhet. Barns mognad är även en viktig aspekt i detta avseende. Enligt Dyregrov (1994) är de vanligaste direkta reaktionerna på ett dödsfall: chock och tvivel, fruktan och protest, apati och ett förlamande tillstånd och till sist att barnet fortsätter med sina normala aktiviteter. Fahrman (1993) skriver att det endast är ett fåtal barn som spontant börjar gråta då de mottagit ett dödsbud.

Barn drabbas vanligen av nedstämdhet, längtan och saknad, men även sömnrubbingar enligt Fahrman (1993). Ifall barn drömmer okontrollerat kan sömnen påverkas negativt och ångesten gör sig tydlig, även om den kan hållas i schack under dagen. Vidare fortsätter Fahrman (1993) beskriva att barn kan känna vrede och därmed uppträda aggressivt och det är inte ovanligt att detta beteende riktas emot den avlidne. Detta bottnar i barnets psykiskt negativa tillstånd. Dyregrov (1990) beskriver att barnen kan få problem i sitt skolarbete på grund av att de har bristande koncentration och uppmärksamhet. Deras tankar vandrar iväg och det kan upplevas som om de har mindre energi. Barnen kan även få kroppsliga åkommor och smärtor. Detta innebär bland annat magproblem, huvud- och muskelvärk.

Det finns även mindre vanliga reaktioner som kan drabba barn i sorg. Till dessa hör regressivt beteende och fantasier. När det gäller det sistnämnda kan barn enligt Dyregrov (1990) fantisera om den dödes utseende eller att han eller hon ska återkomma och hämnas. Anledningen till detta är främst att de vuxnas information inte är verklighetstrogen eller tillfredsställande för barnen.

4.4 Samarbete mellan skola, kyrka och begravningsbyrå

Ekvik (1993) beskriver att skola och kyrka samarbetar först och främst inom religionsämnet, där det bland annat anordnas besök i kyrkan för eleverna. Vid en begravning som berör skolan, rekommenderar han att pedagoger kontakter den berörda prästen och försöker etablera ett samarbete. Detta kan bli en viktig kontakt för eleverna eftersom de även i fortsättningen kan behålla kontakten med kyrka och präst utanför den aktuella skolsituationen. Ekvik (1993) anser vidare att präster innehar värdefulla erfarenheter gällande sorgearbete och att de ofta följer hela sorgprocessen, även efterarbetet. Dock menar han att bemötandet av sorg inte helt får överlämnas från pedagogernas ansvar. Detta skulle nämligen signalera att enbart specialister är kapabla att hantera situationen. Specialister bör vara rådgivare åt pedagogerna enligt Ekvik (1993) och därmed visa att sorg är en del av livet.

Lindgren och Wallin (2000) anser att studiebesök på en begravningsbyrå bör ske för skolelever inom ramarna av ett tematiskt arbete. Detta motiverar de med att elevers uppfattning blir realistisk, samtidigt som de får en inblick i en begravningsbyrås arbete. Vidare ger Lindgren och Wallin (2000) förslag på andra intressanta besöksmål som kan anses lämpliga för detta ändamål. Exempel på dessa är kyrka, kyrkogård och krematorium.

4.5 Krisplaner och andra förberedelser i skolan

Dyregrov (1990) poängterar att planering och mental förberedelse inför olika kriser resulterar i en bättre hantering av uppkomna situationer än om förberedelse inte existerar. Det finns flera handböcker som presenterar råd och exempel på arbetssätt och utformning av krisplaner för skolan. Dyregrovs (1998) krisplan rekommenderar att en skolas krisgrupp består av rektor, skolkurator, två pedagoger samt en representant från skolhälsovården. Nordblom och Magnusson Rahm (2002) rekommenderar även att skolans kanslist och en präst ingår i denna grupp.

Skolverket (2000) beskriver att en krisplan bör innehålla checklistor för att underlätta arbetet för personalen i en sorgesituation. Vidare ska den uppdateras regelbundet och all skolpersonal ska känna till dess innehåll.

I övrigt beskriver Dyregrov (1998) det förberedande arbetet inför en eventuell sorgesituation. Enligt honom måste listor till elevers anhöriga finnas och skolpersonalens roller måste klargöras för att alla ska kunna hantera situationen på bästa möjliga sätt. I detta arbete är det viktigt att se till att det finns litteratur tillgänglig på skolan i ämnet och denna innefattar även skönlitteratur som kan läsas för eleverna. Samtliga i personalen bör få medverka i seminarier och de mer insatta som återfinns i krisgruppen, ska tränas i att bemöta förfrågningar om information i en sorgesituation.

Att skolan meddelar personal och elever med korrekt information är mycket viktigt enligt Skolverket (2000). Detta hindrar eventuell ryktesspridning, men Skolverket påtalar att all fakta ska kontrolleras noga innan skolan offentliggör den. I detta sammanhang är det även nödvändigt att informera alla elever samtidigt. Brev bör skickas ut till föräldrar ifall ett dödsfall berör alla elever, men i vissa sammanhang kan det även bli tvunget att kalla till ett föräldramöte.

Nordblom och Magnusson Rahm (2002) beskriver att det inte finns mycket tid att organisera de praktiska sakerna när en sorgesituation har uppstått. Därför bör alla skolor ha ett sorgeskåp och kännedom om detta bör alla i krisgruppen inneha. I sorgeskåpet bör följande saker finnas: duk, ljus och ljusstake, tändstickor, vacker anteckningsbok, penna, stilla musik

och diktbok. Sorgeskåpets saker kan enligt Skolverket (2000) användas för att ordna en minnesplats på skolan, där eleverna kan skriva en sista hälsning i en kondoleansbok.

Enligt Dyregrov och Raundalen (1995) ska barn återgå till sina vardagliga rutiner så snart som möjligt eftersom det kan hjälpa dem i sitt sorgearbete. I dessa rutiner är således skolan en viktig beståndsdel och är en stor trygghet. Därför är det viktigt att pedagoger är förberedda på att ta emot och bemöta elever som fortfarande befinner sig i sitt initiala sorgearbete.

4.6 Intervjuskolornas krisplaner

Krisplanen för den ena skolan vars verksamhet sträcker sig upp till år nio, presenterar en krisgrupp som består av sex personer: två rektorer, tre pedagoger samt en skolsköterska. Skolan har korta punkter i krisplanen för hur de ska agera i en uppkommen sorgesituation. Texten för de olika möjliga situationerna varierar, men överstiger sällan mer än tio meningar. Sorgeskåp har de tre stycken på skolan och dess placering och innehåll presenteras i krisplanen.

Den andra skolan har verksamhet upp till år sex och deras krisgrupp består av rektor, tre pedagoger, en skolsköterska, en psykolog och en präst. I deras krisplan är de olika möjliga sorgesituationerna presenterade mer eller mindre utförligt och de längsta av dessa är på närmare en A4-sida. I planen finns det råd till pedagoger hur de ska bemöta elever i sorg, dessa är hämtade från litteratur av Atle Dyregrov. De har även en sida med sorgereaktioner. Tre sidor av krisplanen består av tankar kring sorg och sorgearbete och inriktar sig dels mot de sörjande och dels de som vill ge en hjälpande hand.

Båda skolornas krisplaner betonar att det endast är rektorn som ska sköta kontakten med massmedia. Telefonlistor till bland annat polis, sjukvård och andra, för i en nödsituation viktiga personer, återfinns i båda planerna.

4.7 Barn, begravningar och graven

Förr i världen var barns relationer till död och begravning mer nära än vad de är idag menar Foster (1990). Detta berodde på att mycket skedde i hemmen som sjukdomsförlopp, dödsfall samt bisättning. I dagens samhälle har detta dock förändrats och flyttats över från hemmen till bland annat sjukhus. Därför har dagens barn en större distans till allt som omger sorg och död.

Enligt Dyregrov (1990) markerar ceremonier som begravningar övergången mellan liv och död. Detta är ett sätt att ta ett sista farväl och erbjuder ett tillfälle att visa sina känslor. Dock kan många vuxna vara rädda för att gråta och reagera starkt inför andra människor. Dessa reaktioner som kan uppkomma vid en begravning, först och främst från vuxna i barns närhet,

gör att barn utesluts i beskyddande syfte. Vidare menar Dyregrov (1990) att barn har samma behov av att medverka vid en begravning som vuxna. Detta erbjuder dem en möjlighet att bearbeta sin sorg och hindrar att fantasier övertar deras uppfattning kring död och begravning.

Dyregrov (1990) menar att det är barnen själva som måste fatta det slutgiltiga beslutet om de ska vara med på en begravning. Därför ska ett barn aldrig tvingas att följa med mot sin vilja, men en vuxen ska inte godta ett nej för snabbt eftersom det är ett tillfälle att ta ett sista farväl.

Förberedelser måste dock ske inför en begravning enligt Dyregrov (1990) vilket innebär att barnet ska veta hur det ser ut i kyrkan och på hur andra närvarande kan reagera. Dessutom bör ett barn alltid ha en bekant vuxen i sin närhet under begravningsceremonin vars uppgift är att lyssna till dem och förklara det de inte förstår.

Skolan bör organisera att eleverna får möjlighet att delta i en begravning när det gäller en bortgångnen skolkamrat anser Ekvik (1993). Dock är det den avlidnes föräldrar som beslutar om skolans närvaro på begravningen är välkommen. Enligt författaren förekommer det ibland att föräldrarna vill att begravningen sker inom den närmaste familjekretsen. Ekvik (1993) menar även att skolelever i år ett till tre bör följas av en förälder till begravningen. Dyregrov (1990) anser att efterarbetet när en begravning har ägt rum är viktigt. Det innebär att barnen måste få prata om ceremonin, men även att de kan ha behov av att leka av sig sina intryck. Detta måste vuxna acceptera som en del av barnens bearbetningsprocess.

Den avlidnes gravplats bör besökas om möjligt, av skolklassen tillsammans med pedagogen anser Ekvik (1993). Detta görs lämpligen i samband med inplanerade kyrkobesök. Foster (1990) framhäver att gravbesök gör barnens sorgearbete konkret. Att lämna blommor eller på andra vis smycka graven ger barn en känsla av tillfredsställelse. De känner att de uppmärksammar den döde genom att hälsa på och ge denne något. Som ett komplement till kyrkans begravningsakt kan skolan genomföra egna ceremonier eller minnesstunder där barnen aktivt kan delta ifall de önskar. Dessa kan enligt Dyregrov (1994) bestå av att skolan samlas och tänder ljus, läser dikter och att rektor, klassföreståndare och elever säger något till minne av den avlidne eleven.

4.8 Rektor respektive pedagogers ansvar i en sorgesituation

Vid en sorgesituation är det rektorn som har ansvaret enligt Andersson och Ingemarsson (1994). Detta omfattar skolans relationer till omvärlden och därmed ska rektorn och ingen annan möta massmedia. Omhändertagandet av skolpersonal, elever samt verksamheten i stort är rektorns ansvar, samt att upprätta kontakt med de anhöriga. Rektorn ska således fatta beslut

i den rådande situationen, men även kunna se framåt och planera trots situationens karaktär. Vidare anser Andersson och Ingemarsson (1994) att en bra ledare ska kunna delegera uppgifter till sina kollegor för att därmed minska risken för stress och oro.

Andersson och Ingemarsson (1994) beskriver hur viktigt det är att skolans interna information fungerar och når all personal. Ingen av dem som arbetar på skolan ska behöva nås av massmedias rapportering före skolans.

4.9 Pedagoger i en sorgesituation

En sorgesituation i skolan drabbar såväl pedagoger som elever. Därför måste pedagoger även se till sina egna behov anser Dyregrov (1990). Detta kan exempelvis ske genom diskussioner med kollegor. Dock finns det ofta ett behov av att pedagoger bortser från sina egna tankar och känslor då denne berättar och pratar med klassen om det inträffade. Dyregrov (1990) framhäver betydelsen av att det är lärarna som pratar med klassen om vad som har hänt och ger dem beskedet, det är nämligen de som eleverna har sin tilltro till och trygghet hos. Psykologer bör i sin tur främst prata med och stödja pedagogen inför denna situation och eventuellt närvara som en samarbetspartner i klassrummet.

Ekvik (1993) beskriver att det i princip är omöjligt för en pedagog att undervisa eleverna ifall ett dödsfall har skett som berör dem alla, exempelvis att en av klasskamraterna har avlidit. Detta gäller såväl om eleverna inte vet någonting alls om det inträffade eller de har hört rykten, vilket vanligen uppkommer i dylika situationer. Rådet som Ekvik (1993) ger till pedagoger är att de ska meddela sina elever om det inträffade snarast. Risken finns annars att eleverna i efterhand kan vända sin vrede mot pedagogen ifall de blir medvetna om att denna har frånhållit dem information.

Enligt Dyregrov och Raundalen (1995) finns det ett flertal olika saker att tänka på som pedagog, när besked om dödsfall ska lämnas till eleverna. Först och främst bör kommunikationen vara öppen och konkret. Pedagogen bör även undvika uttryck som exempelvis *sova* eller *gått bort* för att förklara att någon är död. Frågor och samtal om det inträffade är viktiga att bemöta på elevernas villkor, därmed får pedagogen acceptera ifall det endast blir korta diskussioner. Det är även viktigt att sänka kraven tillfälligt på skolprestationerna. Pedagogen bör uppmuntra eleverna till att ge uttryck för sina känslor genom att vara kreativa. Detta kan exempelvis innebära att eleverna målar, leker, skriver eller tillverkar saker i olika material. Kreativitet kan utmynna i dagböcker, uppsatser eller minnesalbum om eller till den avlidne. Eventuellt kan eleverna vilja lämna detta material i kistan eller på annan plats vid begravningen. Pedagogen bör kunna visa sina egna känslor och

informera skoleleverna om olika sorgereaktioner. Författarna påvisar vikten av att inte avfärda elevernas reaktioner, men ändå försöka inge hopp i den traumatiska situationen.

5 Metod

Vi presenterar under detta avsnitt våra metodval och urvalet av dem. Därefter följer en metoddiskussion. Vårt tillvägagångssätt för att samla in empiri har varit semi-strukturerade intervjuer. Vi valde kvalitativa hermeneutiska intervjuer för att de är flexibla. Svaren blir mer fylliga och detaljerade och den intervjuade har möjlighet att uttrycka sig fritt med egna ord. Vi har haft som utgångspunkt att tolka och analysera svaren utifrån våra intervjupersoners perspektiv och synsätt, vilket enligt Bryman (2002) är hermeneutikens grundidé. Fördelen är även som Bryman (2002) skriver att frågor kan ställas som uppföljning till det som den intervjuade säger.

Alla intervjuer har spelats in med hjälp av en mp3-spelare. Anledning till vårt val av mp3-spelare framför bandspelare motiverar vi med att efterarbetet blev enklare och mer lättarbetat. Detta på grund av tillgången till räkneverk och att hanteringen av ljudmaterialet i datorn underlättar att hitta olika partier av intervjuerna. I och med att inspelning förekom kunde vi fokusera på det intervjupersonen sade och kunde då enklare ställa följdfrågor eller be personen utveckla sitt svar. Ingen fokus behövde således läggas på att anteckna vid sidan av intervjun. Samtliga intervjuer skedde i intervjupersonernas vardagliga arbetsmiljö. Vi har varit närvarande båda två vid samtliga intervjuer.

Intervjuguiden (bilaga 1) ligger till grund för de frågor som ställdes till intervjupersonerna. De första två frågorna har varit gemensamma till samtliga intervjuade, sedan har frågorna varit mer inriktade mot de olika yrkeskategorierna.

När intervjuerna redovisas i resultatdelen används fingerade namn för samtliga personer för att bevara deras anonymitet. Detta var något som samtliga intervjuade var medvetna om innan intervjuerna genomfördes. Före analysen av resultatet erbjöds alla medverkande att läsa transkriberingen av sin intervju. Rektorn och de tre pedagogerna antog erbjudandet och gav sitt tillstånd.

5.1 Urval

Intervjuer genomfördes med tre verksamma pedagoger i två medelstora kommuner i södra Sverige. Pedagogerna hade vi knutit kontakt med under vår verksamhetsförlagda utbildning (VFU). Vi motiverar vårt val av tidigare VFU-handledare med att ämnesvalet är känsligt och därför ansåg vi att en bra relation till den intervjuade var nödvändigt. I och med detta kände sig intervjupersonen sig mer trygg i situationen. I detta bekvämlighetsurval bestämde vi oss för att begränsa arbetet till pedagoger som är verksamma i år ett till och med tre i

grundskolan. Bryman (2002) menar att det är fördelaktigt ifall kännedom om den intervjuades arbetsmiljö finns. Detta har också varit en bidragande orsak till våra val av pedagoger. Ingen av de intervjuade pedagogerna har erfarenhet av sorgesituationer i den bemärkelsen att elever i deras klass, föräldrar eller syskon till eleverna har gått bort. Dock ser vi inte detta som ett problem för vår insamling av empiri, eftersom det kan vara minst lika viktigt att undersöka hur dessa pedagogers förberedelser samt kunskap i ämnet är gentemot de pedagoger som har erfarenhet av sorgesituationer. Vi har även intervjuat en rektor med erfarenhet av sorg i skolan och urvalet av denne skedde på ovanstående grunder.

Vi valde även att intervju en begravningsentreprenör. Valet av denne person togs med hänsyn till ett tidigare besök med anknytning till studier inom lärarutbildningen. Vi valde dessutom att intervju en präst. Urvalet gjordes av Svenska kyrkan eftersom de hänvisade oss till den präst som var mest insatt i dessa frågor i kommunen. Anledningen till att präst och begravningsentreprenör intervjuades var att de skulle ge sin bild på eventuellt samarbete med skola. Dessutom skulle de kunna bidra med kunskap och erfarenheter i allmänhet om barn i sorg. Prästen, rektorn och två pedagoger kommer från en och samma kommun medan begravningsentreprenören och den tredje pedagogen kommer från en annan. I och med dessa val får vi olika perspektiv på samarbetet mellan skola och professionella inom ämnesområdet.

5.2 Metoddiskussion

Vi använde oss av semistrukturerade kvalitativa metoder vilket vi fortfarande anser var det bästa tillvägagångssättet för insamling av vår empiri. Det visade sig att intervjupersonerna kunde svara med sitt egna språk och valde olika infallsvinklar på frågorna. På grund av att vi kände alla intervjupersonerna sedan tidigare upplevde vi att de kunde svara mer avslappnat och att de kände sig säkra i sina svar. Intervjuerna skedde på deras respektive arbetsplats vilket enbart var till fördel, eftersom det gav en känsla av trygghet för intervjupersonerna.

Vi använde oss av en mp3-spelare för inspelning av intervjuerna, vilket vi ansåg vara bättre och enklare än bandspelare. I efterhand anser vi att detta var ett korrekt och lämpligt val av inspelningsmetod.

Eftersom vi var närvarande båda två kunde vi samarbeta i de olika frågorna, vilket gjort att följdfrågor som kom upp under pågående intervjuer, kunde ställas till intervjupersonerna på ett konkret sätt. I och med detta undvek vi att intervjuerna fick olika inriktningar, vilket skulle kunna uppstå ifall vi genomfört intervjuer enskilt.

Det enda negativa med vårt metodval var att vi fick ett omfattande resultat vilket resulterade i ett gediget efterarbete med transkriberingarna. Dock anser vi oss valt den bästa

metoden, i och med arbetets syfte, eftersom den kvantitativa metoden inte skulle ha fått fram intervjupersonernas egna åsikter på ett tydligt och konkret sätt.

6 Resultat

Här följer vår resultatdel som vi har valt att dela in i rubriker utifrån de frågor vi ställde till intervjupersonerna. Vi har valt att dela upp de olika intervju svaren i två huvudgrupper. Dessa är dels svaren från dem som i sin profession möter barn i sorg, prästen och begravningsentreprenören. Dels är det de tre pedagogernas svar tillsammans med rektor. Återigen vill vi förtydliga att namnen i arbetet är fingerade för att bevara deras anonymitet. För att ge perspektiv på svaren vill vi klargöra att samtliga pedagoger inte sade sig ha erfarenhet av sorg i någon större bemärkelse, såsom vid en större sorgesituation eller när elevers föräldrar eller syskon avlider. Däremot har rektorn varit med om att elever från hans skola gått bort, vilket har gjort att krisplanen har beprovats. Samtliga medverkande var medvetna om att arbetet utgick från barn mellan sju och tio års ålder innan intervjuerna genomfördes. Vi har valt att flytta om intervjufrågorna i vår presentation för att göra läsningen mer följsam. Därför är de inte i samma ordning som i intervjuguiden (bilaga 1). Vårt resultat har vi valt att presentera i löpande text och vi exemplifierar ofta med citat ifrån intervjuerna.

Präst och begravningsentreprenörs definition av begreppet barn i sorg

Präst och begravningsentreprenör talar om att det finns flera olika sorters sorg. Begravningsentreprenören Allan preciserar dock att barns sorg uteslutande handlar om förlusten av en anhörig, kompis eller bekant. Prästen Bengt beskriver dock att sorg finns i olika former och att det inte är något entydigt.

”Vi kan tala om sorg när en människa har gått bort, en anförvant. Vi kan tala om separationssorg, när föräldrar skiljer sig.” (Bengt, präst)

Skolledning och pedagogers definition av begreppet barn i sorg

Samtliga pedagoger har flera olika exempel på vad barn i sorg innebär. De nämner dödsfall av nära anhöriga, som till exempel mor- eller farföräldrar, men tar även upp förlusten av husdjur.

”Man har mist ett husdjur, en anhörig, ja någon förlust av någon på något sätt, så definierar jag sorg.” (Hans, rektor)

De framhäver även andra händelser som inte nödvändigtvis är dödsfall. Pedagogen Birgitta nämner bland annat sorg efter en förälder som lever, men som barnet inte har kontakt med, exempelvis i en vårdnadstvist efter en skilsmässa.

”Sorgen behöver inte vara mindre för att det är en lite mindre sak som har hänt.” (Karin, pedagog)

Präst och begravningsentreprenörs uppfattning om barns förståelse av döden

Bengt anser att barn har en god förståelse av vad döden är, men tillägger att deras känslor och reaktioner kan vara olika från individ till individ. Allan menar att barn i tidig skolålder kan ha svårt att inse vad döden är för något och att barnens mognad påverkar deras förståelse.

”...de har ju helt andra referensramar för detta med döden, är barnet sju år eller lite äldre som ni pratar om, i dom åldersgrupperna har man kanske lite mer klarhet, man kan ju ändå inte räkna med att dom ser på det som vi vuxna gör...” (Allan, begravningsentreprenör)

Han anser även att barn ser realistiskt och praktiskt på döden. Detta exemplifierar han genom följande citat:

”Vem skall morfar leka med nu när han kommer till himlen, för nu kan ju inte vi leka längre ... hur skall han kunna äta när han ligger i marken?” (Allan, begravningsentreprenör)

Skolledning och pedagogers uppfattning om barns förståelse av döden

Pedagogernas uppfattning är att barn och vuxna inte förstår döden på samma sätt, men att det kan bero på avsaknaden av den i nutidens vardagliga liv. Pedagogen Karin anser att barn har en relativt bra uppfattning om döden och att samtal kan öka deras förståelse.

”...till viss del förstår de [barnen], men de kan inte sätta sig in i det i stort.” (Karin, pedagog)

”...vi lever ju inte tillsammans med döden nu för tiden i det här landet, det är ingen av barnen som får uppleva det här på nära håll.”

(Birgitta, pedagog)

Pedagogerna Birgitta och Siv menar att föräldrarna påverkar barns förståelse av döden. Vidare menar de att det märks i skolan vilka barn som har pratat om döden i hemmet och att de eleverna har större förståelse och kunskap. Rektor Hans menar att vuxna i barns närhet inte tar deras frågor på allvar eller att de själva inte har lätt att prata om döden. Detta kan enligt honom leda till att barn får fantasier om döden.

”Barns förståelse av döden, tycker jag är ganska svårt för att... Jag tycker att barn ofta har frågor kring döden men att vi hymlar om det, att det inte ingår i livet... Alltså bör vi inte måla upp, utan berätta som det är, utan att värdera också, tror jag är viktigt.” (Hans, rektor)

Hans berättar om hur ett förskolebarn stenade ihjäl ett djur på skolgården och sedan tog för givet att det skulle resa sig upp igen, eftersom barnet hade sett det på TV. Han menar att någon som utfört en sådan handling inte har förståelse för att döden är något oåterkalleligt och att det behövs pratas om detta för att barnen ska få insikt om det. Enligt Hans har barn ofta med sig uppfattning om döden ifrån hemmet. Dessa skiljer sig åt och det måste respekteras i skolan.

”För det var ett barn i klassen som hade mist sin mormor eller farmor och då var hon luft eller jord och lärare tycker att så är det inte. Men det kunde hon inte säga och det kan vi inte göra, för det är så att det är änglar för oss och luft för en annan. Den tron måste man få ha, det är ingen som kan ändra på det.” (Hans, rektor)

Skolledning och pedagogers uppfattning om barns sorgereaktioner

Alla framhäver att barn är olika och deras reaktioner därför skiljer sig från varandra. De menar att en del vill prata om det och att andra sluter sig och är tysta. Andra reaktioner som de beskriver är att de blir ledsna, arga, stökiga, aggressiva, frånvarande, drömmande, deprimerade eller får sömnproblem. Hans och Karin tar upp mindre vanliga reaktioner som skratt och att inte visa någonting alls.

”Om det är något barn i klassen som har ett djur som har dött, så blir de andra väldigt engagerade och kommer på egna små historier om både djur och morfar eller mormor som kanske har gått bort.” (Karin, pedagog)

Enligt Karin blir barn mycket engagerade i klasskamraters sorg och de berättar gärna i detta sammanhang små historier kring sina egna erfarenheter. Birgitta berättar om att elever i sorg kan vilja visa upp bilder i skolan, vilket kan vara foton eller bilder som de har ritat, och hon brukar även låta dem skriva om det inträffade. Karin menar att elevers reaktioner på sorg kan resultera i försämrat skolarbete under en period, men att de ändå brukar klara det utan några större problem.

”Men jag tycker ändå att de klarar skolarbetet förvånansvärt bra, för jag tror att det skingrar tankarna mycket när de är här i skolan och kommer in i rutinerna.” (Karin, pedagog)

Präst och begravningsentreprenörs samarbete med skola

Begravningsentreprenören svarade att de inte hade något kontinuerligt samarbete med skolan i kommunen, utan att det är något som först och främst kyrkan ansvarar för. Dock har det förekommit samarbete via kyrkan i form av att de lånat ut kistor som har visats för skolelever. Bengt beskriver att han har samarbete med en del skolor och att han ingår i deras krisgrupp tillsammans med rektorn, några av lärarna och skolhälsovården. Han påtalar dock att det är pedagogernas ansvar att bemöta elever i sorg.

”Det mesta jag brukar få göra är att vara en resursperson som finns till hands. Det bästa är ju om, tycker jag i alla fall, det är lärarpersonalen som kan ta hand om barnen när det händer någonting, för det är ändå dom de ska vara trygga med.” (Bengt, präst)

Dock tillägger han att präster inte alltid ingår i krisgrupper och att det inte finns några klara regler kring detta.

”... väldigt svårt att säga något entydigt, därför att här är det ju varje skola och varje församling för sig.” (Bengt, präst)

Skolledning och pedagogers samarbete med kyrka och begravningsbyrå

Siv nämner att det inte förekommer samarbete med någon begravningsbyrå, men att pedagogerna har fått en bok utan kostnad av dem vid ett tillfälle. Boken var *Min farfar och lammen* och hon berättar att hon använt den som högläsningbok i samband med allhelgonahelgen. Enligt de andra pedagogerna förekommer inget samarbete.

”... men inte något samarbete med någon begravningsbyrå, det har vi inte, och inte direkt med kyrkan heller.” (Karin, pedagog)

Enligt samtliga pedagoger förekommer det inte något samarbete med kyrkan i dessa frågor, men Birgitta tror att en präst är delaktig i sin skolas krisgrupp. Hans berättar att skolan har samarbete med både kyrkan och en begravningsbyrå.

”I krisgruppen ingår prästen från Svenska kyrkan. ... Eftersom vi har varit med om sorg här på skolan, då elever har dött, så etablerade vi också kontakten med begravningsbyrån.” (Hans, rektor)

Hans menar att begravningsbyråer har mycket litteratur om sorg och har en stor organisation som kan vara till hjälp för skolor. Han menar att skolan ska vara en trygg plats för eleverna och att skolpersonalen ska kunna lägga all sin kraft på att bemöta eleverna i sitt sorgearbete. Kyrkans roll ser han först och främst som ett stöd till föräldrar och andra vuxna.

Skolledning och pedagogers kunskap om skolans förberedelse inför en sorgesituation

Samtliga intervjuade berättar att skolan har en krisgrupp och en krisplan. Krisgruppen på Hans skola träffas minst en gång per termin samt vid behov och i den ingår även en psykolog. Han berättar även att krisplanen är omarbetad sedan skolan har varit med om elevers bortgång.

”När vi drabbades av sorg här på skolan fanns det personal som hade obearbetade sorger som fick ha psykologhjälp, samtal för att bearbeta det ...” (Hans, rektor)

Siv vet inte säkert vilka som ingår i krisgruppen mer än sin kollega, som arbetar i samma arbetslag på skolan. Hon tror att skolsköterskan och en från varje yrkeskategori är med i den. Karin berättar om att rektorn och skolsköterskan är delaktiga i krisgruppen.

”Det är jag inte riktigt säker på [krisgruppens sammansättning]. Det är ju olika representanter från lärargruppen, jag vet inte om det är någon rektor eller någon präst eller så inblandad, jag är inte så säker. ... Jag är ju inte så insatt i det här för att jag är inte med i gruppen.”
(Birgitta, pedagog)

Birgitta hänvisar sedan vidare till krisplanen vid förfrågningar om de har något sorgeskåp, om pedagoger utbildats och gällande vilka som på skolan ingår i krisgruppen. Karin säger att hon tror att skolan har ett sorgeskåp, men hon vet inte var det finns.

”Nej, jag har faktiskt inte tittat så noga i det [sorgeskåpet], det har jag inte gjort, jag bara vet att det finns...” (Siv, pedagog)

”Inträffar någonting så är det ju snabba kast som gäller ... här finns dikter, duk, musik, psalmbok, ljus, servetter...” (Hans, rektor)

Enligt Hans finns det föremål i sorgeskåpet som bör användas i en sorgesituation och han menar även att samtliga pedagoger på skolan ska ha kännedom om sorgeskåpets placering. Han talar även om att skolan satte ut kort på de barn som gått bort och att det fungerade som en mötesplats för diskussioner mellan såväl pedagoger som elever. Siv berättar att representanterna i krisgruppen har gått på kurser och föreläsningar, men inte de andra i lärarkåren. Karin däremot känner inte till någon utbildning inom ämnesområdet.

”Det tror jag inte. Det tror jag faktiskt inte att det finns någon utbildning på det. Inte vad jag känner till.” (Karin, pedagog)

Rektor Hans beskriver att alla i krisgruppen har utbildats i dels sorgearbete och i L-ABC och att uppföljning kan ske vid behov. Siv och Karin nämner båda två att de inte tror att skolan har litteratur inom detta ämnesområde på någon speciell plats. Av egna erfarenheter menar Hans att det är viktigt att vid en sorgesituation kunna lägga allt annat åt sidan för att kunna

agera omedelbart. Detta gäller enligt honom, såväl på arbetstid som på fritid, vilket bland annat kan gälla kontakten med de drabbades föräldrar och familj.

”... det handlar om att ha personal som har förståelse och kan och vågar agera ...” (Hans, rektor)

”...försöka se dagen så naturlig som möjligt, och det har vi ju i vår plan också, att man skall utgå från att återgå till det normala läget, så fort som möjligt, men inte glömma bort frågorna, dom måste vi besvara”. (Hans, rektor)

Hans framhåller att skolans krisplan betonar vikten av att återgå till de vardagliga rutinerna så snart som möjligt.

Präst och begravningsentreprenörs uppfattning om barn, begravningar och graven

Bengt anser att skolelever bör gå på begravningar och de ska uppmuntras till det. Enligt både honom och Allan ställer skolor ofta upp vid begravningar. Detta gäller enligt begravningsentreprenören från såväl pedagoger, skolpersonal som elever.

” ... men jag tror att det är nyttigast i bästa fall att barn ändå får vara med, för det man har sett med egna ögon, det har man en egen upplevelse av.” (Bengt, präst)

Allan berättar vidare om sitt starkaste intryck som han har fått ifrån en begravning under de drygt 20 år han har arbetet inom yrket. Det var när två ungdomar begravdes samtidigt och i stort sett hela skolan var närvarande.

”Där var hela skolan, alla kompisar, elever och lärare. Kyrkan var full av dom. Den stämning eller det man kände i kyrkan var något oerhört starkt, sådant som man aldrig glömmet. De visade verkligen sina känslor och levde med i det ... en sådan stämning som man knappt aldrig upplever annars.” (Allan, begravningsentreprenör)

Oftast är föräldrar till avlidna barn positivt inställda till att skolan eller klassen bjuds in till begravningen, men enligt Allan kan det förekomma föräldrar och släkt som hellre vill att begravning sker inom den närmsta familjekretsen. Bengt svarar att han känner till att skolklasser besöker kyrkogården och graven vid exempelvis skolavslutningar.

Skolledning och pedagogers uppfattning om barn, begravningar och graven

Karin anser att det är bra ifall skolelever går på en begravning. Hon påpekar att detta dock måste ske med föräldrarnas tillåtelse. Vidare menar hon att detta är en del i sorgearbetet, men att det kan finnas barn som inte klarar av det.

”Har man aldrig varit på någon begravning innan så är det jättesvårt. Därför tycker jag att det är ganska bra om de även följer med på begravningar i hemmet, när det händer”. (Karin, pedagog)

Både Siv och Birgitta anser att det är en svår fråga att svara på. Siv berättar att hon upplevde det mycket starkt när hon i tidig skolålder var på sin farmors begravning och att hon av den anledningen inte tillät sina egna barn att gå på begravningar när de var små.

”Jag upplevde det väldigt starkt, inte så mycket att, det var då min farmor begravdes, utan att dom var så ledsna dom andra, det är det jag kommer ihåg...” (Siv, pedagog)

Dock tillägger hon att begravningar är ett sätt att ta farväl och av den anledningen borde eventuellt även barn få delta. Birgitta anser inte att något går att säga generellt om barns deltagande vid begravningar från skolans sida och även hon tar upp aspekten med barnens föräldrar och ifall de skulle godkänna det.

”Det skulle nog vara skiftande alltså från, beroende på, nästan vilket barn det var, på hur barnen i klassen kände det och så, på vilken klass det var.” (Birgitta, pedagog)

Siv ser positivt på att en avliden skolkamrats grav besöks utav klassen eller skolan. Birgitta anser däremot inte att hon skulle kunna ta med sig sin klass till graven.

”Jag skulle inte ställa mig emot det, men jag tror inte att alla barn, jag tror aldrig att man skulle kunna gå med en klass, det tror jag inte...” (Birgitta, pedagog)

Birgitta förtydligar sitt svar med att barn inte besöker kyrkogårdar ofta, vilket hon har erfarit när hon varit där med sin klass i andra sammanhang.

”Jag brukar göra så att jag går ner till kyrkogården med mina elever ibland. Och dom känner när dom går på kyrkogården, en del vågar knappt inte gå där... Dom tror knappt att man får vara där.” (Birgitta, pedagog)

Hon tillägger också att ifall hon skulle försättas i en sådan situation skulle hon kanske ändå handla annorlunda än vad hon uttalar sig om idag. Enligt egna erfarenheter menar Hans att det förekommer att elever besöker sina avlidna skolkamraters grav, främst vid stora högtider som lucia och skolavslutning.

”Vi vet ju att graven är öppen för att vi får stanna till där, det har vi pratat med familjen om.” (Hans, rektor)

Hans berättar vidare att elever som utmärker sig negativt i olika skolsituationer kan klara begravningar alldeles utmärkt, medan vissa andra inte kan vara med för att de inte är tillräckligt mogna eller känner att de inte vill eller orkar.

Präst och begravningsentreprenörs förberedelse av barn i sorg inför en begravning

Bengt menar att vuxna ofta anser att barn inte ska vara med vid begravningar av den anledningen att barn inte skulle klara av det. Enligt honom stämmer inte detta.

*”... barn har ofta lättare att vara med på en begravning än vuxna.”
(Bengt, präst)*

Både prästen och begravningsentreprenören framhäver betydelsen av att prata och diskutera med barn om döden och begravningar för att göra dem trygga i situationen. I detta sammanhang tycker de även att det är mycket viktigt att lyssna till barnens frågor och besvara

dem. Dessa samtal mellan professionella och barn i sorg görs oftast med hela familjen närvarande.

”...är det väldigt viktigt att barn vet lite grann om vad de kommer att uppleva och vad de kommer att få vara med om och är förberedda och har möjlighet att fråga.” (Allan, begravningsentreprenör)

Allan framhäver betydelsen av att aldrig tvinga ett barn till att delta eller till att exempelvis se den avlidne, mot sin vilja. Detta kan enligt honom förfölja dem resten av livet ifall det skulle ske. Barn ska dock uppmuntras till att delta i begravningar och i det allmänna sorgearbetet.

”Det är bättre för dom att veta verkligheten än att fantisera om den för det är mycket värre.” (Bengt, präst)

”Jag tror att det många gånger är så när det gäller föräldrar och barn att föräldrarna tänker att dom skall beskydda sina barn ifrån vissa upplevelse och att göra något positivt. Men i dom flesta fall tror jag att det är fel tänkt, utan det är bättre att dom får vara med...”(Allan, begravningsentreprenör)

Prästen brukar förbereda barn genom att berätta hur det går till på en begravning, exempelvis var kistan står, hur det ser ut och vad som sker i kyrkan samt vad som händer med kistan vid en jordbegravning.

”Skall man vara med exempelvis när det är en öppen kista så måste man noggrant ha berättat för barnet innan vad dom kommer att få vara med om och man måste ju också vara noga med att följa upp det efteråt.” (Allan, begravningsentreprenör)

Enligt Allan är det vanligt att barn skriver eller ritar något som de vill lägga i kistan. Detta är ett slags avsked som hjälper barnen i deras sorgearbete och brukar uppmuntras inför en begravning. Prästen menar att en slags förberedelse kan vara att barnen tillsammans med någon får läsa en bok. Han vet att den begravningsbyrå han arbetar närmast använder sig av boken *Min farfar och lammen*. Begravningsentreprenören som vi intervjuade har boken *Hej*

då, farmor som han anser kan vara till nytta i skolan. Denna bok delas även ut till barn som befinner sig i sorg.

Skollednings ansvar i en sorgesituation

Hans berättar att han har huvudansvaret i en sorgesituation, dock menar han att all skolpersonal har ett gemensamt ansvar. Han har ansvaret att lyfta upp frågan om sorg, vid såväl förebyggande som uppkomna situationer. Av egen erfarenhet berättar Hans om sitt ansvar gentemot massmedia. Hans beskriver hur han och hans familj fick utstå påtryckning från tidningar när elever på hans skola avled. Journalisterna hade enligt honom inte några gränser i sina metoder att införskaffa information och bilder. De ville bland annat fotografera honom samt elever för att uppvisa deras sorg. Hans menar att detta är en av anledningarna till att all kontakt med massmedia ska ske genom honom.

”Pressen kontaktar bara jag, det finns ingen annan, det är bara att hänvisa till rektor, ingen skall behöva blir utsatt för det. Utan om press och TV hör av sig då går kontakten via mig.” (Hans, rektor)

Han menar vidare att tystnadsplikt och sekretess är mycket viktigt, vilket alla på skolan måste ha i åtanke och följa.

Präst och begravningsentreprenörs råd till pedagoger gällande sorg och död i skolan

Prästen framhäver betydelsen av att våga prata om döden i skolan och att i detta sammanhang även diskutera sina egna tankar. Han nämner vidare att det inte finns någon ”patentlösning”, utan att en pedagog bör vara öppen och villig att prata när barnen är mogna för det, vilket enligt honom ofta kan vara när de vuxna minst anar det.

”Var konkret. Jag tror det är viktigt att vi till exempel använder rätt ord för döden och talar om att en person är död. Det här med att ha gått bort eller att ha somnat in eller alla sådana där förskönande omskrivningar som vi gärna använder dom ställer mer till problem...” (Bengt, präst)

Enligt Bengt är det viktigt att vuxna använder rätt ord när de talar om döden med barn. Både Allan och Bengt anser vidare att det är viktigt som pedagog att vara lyhörd och att låta barnen ställa frågor.

”... inte nonchalera eller så, eller sopa det under mattan, utan vara väldigt noga och låta barn få fråga och fundera och ge svar på så mycket man kan, och även låta barn få delta i sorgearbetet.” (Allan, begravningsentreprenör)

Ett annat råd som Allan beskriver är att som pedagog ställa motfrågor till barnen. Denna metod är, enligt honom, särskilt effektiv när barnen ställer frågor som kan vara svåra att besvara.

Pedagogers agerande i en sorgesituation

Karin uppvisar en osäkerhet för hur hon skulle reagera och agera i en sorgesituation.

”Hoppsan, du den som det visste. Det vet jag faktiskt inte, men jag skulle säkert gråta, det tror jag. Det skulle vara jättejobbigt, att samla sig inför barnen, det skulle det vara. Det är sådant man egentligen fasar för ska hända... Jag kanske har resurser som jag inte har någon aning om finns, så är det ju ofta.” (Karin, pedagog)

Precis som ovanstående citat berättar Siv att hon inte vet hur hon skulle reagera, eftersom det skulle vara en helt ny situation för henne. Hon menar dock att hon först och främst skulle ta hjälp av sina arbetskamrater. Birgitta tycker att det är viktigt i en sorgesituation att prata och diskutera mycket i klassen och att lyssna till barnen och deras tankar och frågor.

”... att vara väldigt lyhörd till barnen, jag tror inte man behöver göra så mycket arrangemang som lärare utan lyssna in på barnen hela tiden, och dom har ju så mycket kloka tankar och funderingar så att, dom hjälper ju till många gånger...” (Birgitta, pedagog)

Birgitta berättar även i intervjun om hennes egen skolgång då en av klasskamraterna gick bort. Detta har satt starka spår hos henne och är något som hon aldrig glömmer. Hennes

minnen omfattar bland annat skolans ceremonier som hon ansåg var minnesvärda och gav ett bra avslut för henne. Hon anser därför att skolor måste göra dessa på ett värdigt sätt.

Pedagogers agerande när elevers sorg gäller husdjur

Samtliga pedagoger anser att det är viktigt att ta husdjurs död på allvar i skolan och att barnen får prata om det.

”... barnet vill prata om det, det vill de ju ofta, det är nog en terapi för dom, att dom får berätta helt enkelt, det brukar dom få göra inför klassen...” (Siv, pedagog)

Dock är känslorna hos barnen olika, menar Birgitta. Hon berättar om barn som omedelbart efter sitt husdjurs död införskaffar sig ett nytt. Medan andra sörjer sitt djur mycket och det är för dem omöjligt att ersätta sin förlust med ett annat.

Avslutningsvis talar Hans om att alla sorgesituationer kan vara svåra såväl när det gäller barn, anhöriga, kamrater som husdjur, men att skolpersonal kan få lärdom ifrån dem.

”Man lär sig faktiskt saker av en krissituation, det är ju så. Precis som du kan lära sig om Sveriges geografi. Man kan lära sig saker om detta. Få med sig det som en erfarenhet.”(Hans, rektor)

7 Analys och diskussion

Här följer vår analys samt diskussion utifrån våra tre problemformuleringar:

Vilken kunskap innehar pedagoger gällande barn i sorg?

Hur bemöts sorgedrabbade elever i skolan och i undervisningssituationer?

Hur ser samarbetet ut mellan skola, kyrka och begravningsbyrå?

Vår studie visar att samtliga intervjuade framför likartade uppfattningar gällande barn i sorg som Ekvik (1993) och Dyregrov (1990). Det fokuseras på dödsfall av anhöriga, men att sorg även kan drabba dem som upplever en stor saknad av någon, exempelvis efter en skilsmässa. Vi ser denna överensstämmelse som en grund för vårt arbete, även om vår studie inte har fokuserat vidare på sorg efter en separation. Det visar att intervjupersonerna i likhet med de teoretiska utgångspunkterna utgår ifrån samma definition och därmed har en gemensam grund i de efterföljande frågorna.

Även sorgen efter avlidna husdjur är viktig och bör tas på allvar och ska inte glömmas bort inom skolvärlden anser de intervjuade pedagogerna. Lindgren och Wallin (2000) styrker deras åsikter, men Dyregrov (1990) betonar även lekens betydelse i detta sammanhang. Vi har samlat en litteraturlista över böcker som kan vara aktuella att läsa för eller av yngre barn i sorg eller inom ett tematiskt arbete om död (bilaga 2). En del av dessa böcker behandlar djurs död. Dessa kan vara användbara för såväl pedagoger som andra vuxna i barns närhet. Skönlitteratur kan erbjuda en gemensam grund för diskussioner där alla har samma förhållningssätt till handlingen. Detta innebär att ingen av eleverna behöver känna sig mer eller mindre utsatt utifrån egna erfarenheter, eftersom handlingens personer är fiktiva.

Barns förståelse av döden är ett ämnesområde där både pedagoger, rektor, präst och begravningsentreprenör framför olika åsikter i våra genomförda intervjuer. En del av dem framför att barn i sju till tio års ålder har god förståelse medan andra berättar att förståelsen är bristfällig. Dyregrov (1990) menar att barn i denna ålder genomgår en process där deras uppfattning om döden successivt utvecklas. Vi anser att denna process av barns förståelse av döden kan göra det svårt för pedagoger att veta hur deras bemötande av elever ska ske. Detta på grund av att barn är olika och har kommit olika långt i sin mognad, vilket påverkar deras uppfattning av döden.

Kontakten med döden har förändrats med tiden vilket är något som både Foster (1990) och en av de intervjuade pedagogerna framför. Döden är inte något som förekommer ofta i dagens hem och vi har en mindre kontakt med död idag än förr i tiden. Vi menar att detta kan vara en

av anledningarna till att pedagoger bör prata mer om död och sorg i skolan, eftersom inte alla elever med säkerhet diskuterar detta i hemmen. Vidare vill vi påvisa vissa aspekter som vår studie har frambringat, bland annat talar rektorn om att vuxna måste acceptera barns och deras familjs trosuppfattning. Detta innebär att pedagoger måste kunna bemöta den tro som elever har utan att värdera den. Vill en elev tro att en avliden anhörig blivit en ängel eller blir till jord eller luft ska pedagogen inte försöka ändra den uppfattningen, men ej heller framföra dessa åsikter till andra elever eftersom det kan påverka deras uppfattning och tro i frågan. Dock anser vi att pedagogerna såsom Dyregrov och Raundalen (1995) framhäver, ska vara tydliga i sitt framförande av döden. Därmed ska inte abstrakta förklaringar som exempelvis *sova, gått bort* eller *blivit en ängel* förekomma vid diskussioner med yngre elever.

De intervjuade pedagogerna och rektorn har en god uppfattning om barns sorgereaktioner. I likhet med Ekvik (1993) menar de även att reaktionerna beror på barns mognad och personlighetstyp. Detta är positivt enligt vår åsikt, eftersom en pedagog bör ha kännedom om sorgereaktioner för att kunna bemöta elever på ett adekvat sätt. En av pedagogerna hävdar att elever kan få svårigheter i sitt skolarbete på grund av sorg, vilket stämmer överens med vad Dyregrov (1990) skriver. Vi anser att det är viktigt att ha detta i åtanke som pedagog och att tillfälligt sänka kraven på sorgedrabbade elevers skolarbete.

Vi anser sammanfattningsvis att pedagogers kunskap om barn i sorg är varierande inom de olika aspekterna av ämnesområdet. Samtliga pedagoger för fram relevanta och intressanta åsikter om barns förståelse av döden samt de reaktioner som kan drabbar barn. Dessa överensstämmer med Fahrman (1993), Dyregrov (1990) och Fosters (1990) åsikter och ger en bild av att de intervjuade pedagogernas uppfattningar är korrekta och tillräckliga.

Dyregrov (1990) poängterar att mental förberedelse är nödvändig inför en sorgesituation. Pedagogerna bör således inneha denna förberedelse utan att omedelbart behöva uppsöka litteratur och krisplaner. Det sistnämnda ska utgöra ett stöd och finnas lättillgängligt till hands vid behov. Vi anser därför att skolpersonal ska ha en grundläggande förståelse för den process som startar i och med en uppkommen sorgesituation.

Vår studie visar att samtliga pedagoger är osäkra på vilka som ingår i krisgruppen på sin skola. En av pedagogerna hävdar att en präst ingår i sin skolas krisgrupp och vi menar att detta kan vara ett tecken på att hon anser att det behövs. En representant från kyrkan ingår nämligen inte i denna. Vi menar vidare att detta tyder på en bristande kännedom om skolans krisplan, men uppvisar samtidigt behovet av att fler än skolpersonalen borde finnas med i krisgruppen. I ovannämnda skolas krisgrupp ingår som konstaterats tidigare två rektorer, tre pedagoger samt en skolsköterska. Att samtliga pedagoger uppvisar en osäkerhet om

krisgruppens sammansättning anser vi vara en stor brist. Den kunskapen är enligt oss nödvändig för alla verksamma pedagoger och underlättar om något verkligen skulle inträffa. Det är viktigt att kunna handla snabbt och effektivt i en sorgesituation och veta med säkerhet vilka som ska kontaktas i en krisgrupp.

Gällande kunskapen om krisplanerna på skolorna och innehållet i dessa, motsvarar inte Skolverket (2000) och intervjuerna varandra. Pedagogerna har inte tillräcklig kännedom om krisplanens innehåll, utformning eller vilka som ingår i krisgruppen. De uppvisar en osäkerhet om var exempelvis sorgeskåpet finns och dess innehåll. Skolverket (2000) framhäver dessutom att all skolpersonal ska ha kunskap om krisplanen. Vi frågar oss därför om pedagoger kan vara riktigt förberedda inför en sorgesituation ifall de saknar kännedom om krisplanens innehåll. Eventuella brister i krisplanen är i detta fall okänt för dem och inte förrän en sorgesituation uppstått kan de upptäckas och tillrättaläggas. Vi anser att det är angeläget att påtala krisplanens betydelse för att den inte ska bli ett dokument som endast uppdateras årligen och däremellan faller i glömska. Det finns en risk i att endast krisgruppens medlemmar är insatta och medvetna om krisplanens innehåll. Detta kan leda till att åtgärder inte kan ske omedelbart, på grund av att viss skolpersonal inte vet hur de ska agera.

I de handlingsplaner som vi haft tillgång till, kunde vi se vissa skillnader. Den ena skolan hade en vad vi anser mer utarbetad och konkret krisplan än den andra. Vi menar att detta kan bero på att skolan har drabbats av elevers bortgång och därmed har planen aktualiserats och beprövats i verkligheten, och därefter blivit mer omfattande. Vi tycker oss även märka en markant skillnad i pedagogernas och rektorns svar i förhållande till krisplanerna. Rektorn framför mer konkreta och tydliga svar som visar att han är insatt i ämnet. Detta märks exempelvis gällande sorgeskåpet och dess innehåll. Pedagogerna har i detta fall mindre kännedom och det ser vi som en stor brist.

Vårt resultat visar att krisgrupperna på två av intervju skolorna har utbildats inom ämnesområdet sorg och död. Dock har ingen utbildning skett av övrig personal vilket vi anser kan vara en brist, men detta behöver inte vara ett bevis på att skolorna inte anser det vara angeläget eller nödvändigt. Andra faktorer såsom ekonomiska kan vara förklaringen till detta. Eftersom vi nu närmar oss slutet på vår lärarutbildning ser vi en saknad av vårt valda ämnesområde inom det allmänna utbildningsområdet (AUO). Eventuellt skulle det behöva fokuseras på detta i utbildningen för att samtliga pedagoger ska vara förberedda och insatta i problematiken ifall en sorgesituation skulle ske på deras skola. Detta är viktigt eftersom Skolverket (2000) menar att barn och vuxnas sorg inte överensstämmer, eftersom barn har ett större behov av sin omgivning än vuxna. Både blivande och verksamma pedagoger bör därför

få möjlighet att fortbildas om sorg och död för att förbättra sitt bemötande av elever i sorgesituationer. Detta skulle kunna ske genom seminarier och rollspel där de får öva i fiktiva situationer. Personligen anser vi att detta även bör övas på skolorna, precis som brandövningar. Dock är det endast skolpersonalen som ska medverka och inte eleverna. Skolor måste även se till att pedagogerna har tillgång till både skönlitteratur och facklitteratur som behandlar sorg och död.

Dyregrov och Raundalen (1995) ger flera olika exempel på hur en sorgesituation ska bemötas och Dyregrov (1990) framhäver betydelsen av att elever får möjlighet att känna sig trygga även i en sådan situation. Pedagogerna är osäkra på hur de skulle reagera och agera, men framför flera olika tänkvärda sätt att bemöta elever. Dock framför de inget enhetligt svar gällande sitt agerande och vi anser att de borde ha haft mer konkreta tankar. Detta på grund av Dyregrov och Raundalens (1995) åsikter där författarna ger flera olika råd och tips till pedagoger. En av pedagogerna tror sig inte klara av en sorgesituation utan att visa sina känslor och förmodar att hon skulle gråta. Detta är dock inget som Dyregrov och Raundalen (1995) anser vara negativt i en rådande sorgesituation. Vikten av att samtala och diskutera framgår av både Dyregrov (1990) och intervjuerna. Eleverna behöver diskutera sorg och död i skolan vilket gör att deras förståelseprocess stärks inom ämnesområdet.

De verksamma pedagogernas åsikter gällande en akut sorgesituation ska dock inte underskattas eftersom de för fram bra tillvägagångssätt i bemötandet av eleverna. Exempelvis gällande klassrumsdiskussioner anser flera av de intervjuade att pedagoger ska ta fasta på elevernas behov av att få prata och ställa frågor om det som har hänt. Pedagogen bör i detta sammanhang vara lyhörd och bemöta eleverna på deras villkor i enlighet med Dyregrov och Raundalen (1995). Vi är dock förvånade att ingen av dem uttryckte nödvändigheten av att kunna lägga det ordinarie skolarbetet åt sidan. Detta med anledning av att Ekvik (1993) påvisar att det skulle vara nästintill omöjligt att fortsätta med skolarbetet vid en sorgesituation.

Både Dyregrov och Raundalen (1995) samt intervjuerna visar att det är viktigt för barn att återgå till sina dagliga rutiner efter en anhörigs bortgång. Vi anser att det är viktigt att ha detta i åtanke som pedagog eftersom det innebär att eleven bör återgå till skolan så snart som möjligt. Detta skulle dock kunna resultera i en ansträngd situation som kan bli en svår balansgång för pedagogen mellan att bemöta eleven som vanligt eller att vara särskilt omtänksam som medmänniska. Vi anser därför att pedagoger ska bemöta sorgedrabbade elever med respekt och på samma villkor som andra elever utan att dra obekvä

uppmärksamhet till dem. Skolan ska således vara en trygg plats där elever i sorg kan återgå till det liv de hade förut.

Vi drar slutsatsen att pedagogerna är medvetna om hur de ska bemöta elever som drabbats av sorg på grund av husdjurs död. Detta är något som de varit med om vid ett flertal tillfällen och det diskuteras därför öppet i klassen. När det gäller bemötande av sorgedrabbade elever utifrån mer tragiska händelser har vi ej fått någon tydlig bild av hur ett sådant eventuellt skulle kunna gå till. Den största anledningen till detta är att ingen av våra intervjuade pedagoger har mött död och sorg i en dylik situation. Dessutom framgår det att de inte har tänkt sig in i en sådan möjlig situation och därmed ej heller funderat över hur de skulle agera. De som är verksamma i skolan med undantag för rektorn, uppvisar en osäkerhet och på flertalet frågor ger de svar som skiljer markant från Dyregrov och Raundalens (1995) uppfattningar. Dessa författare framhäver bland annat att elever ska få visa sina känslor och reaktioner och att pedagogen ska sänka kraven på skolprestationer tillfälligt. Utifrån detta kan vi inte utröna att pedagoger inte skulle kunna hantera en sorgesituation på ett adekvat sätt, men det visar dock att deras förutsättningar är begränsade. Vi ser oroväckande på detta och anser att utförliga krisplaner måste upprättas för att förbättra deras förberedelse. Även utbildning och litteratur skulle kunna förbättra deras medvetenhet och kunskap om ämnet vilket förmodligen skulle resultera i ett bättre bemötande av elever i sorg.

De pedagoger vi intervjuat ger olika svar och vinklingar på våra frågor om barns närvaro på begravingar. Det går därför inte alltid att utläsa något entydigt i deras svar. En pedagog anser att det är bra ifall skolelever går på en begraving medan en annan nämner att hennes egna barn inte har fått närvara på grund av hennes egna erfarenheter som liten. Den tredje pedagogen menar att skolelevs medverkan inte är självklar, utan beror på vilken personlighet och mognad de har. Med detta och andra delar av intervjuerna anser vi att pedagogerna saknar gemensamma ståndpunkter i frågan. Resultatet från begravnings-entreprenören och prästen samt Dyregrov (1990) betonar betydelsen av barns medverkan. De menar att det som upplevs med egna ögon resulterar i en större förståelse och erbjuder en möjlighet till ett sista farväl. Denna medverkan är således en del i sorgebearbetningen. Med detta kan vi se att det finns skillnader mellan pedagogerna och de professionellas uppfattning i frågan. Antingen är pedagogerna inte insatta i ämnet eller har de åsikter som motstrider forskningen inom området. Enligt Dyregrov (1990) är det dock barnen själva som ska få besluta om sin närvaro vid en begraving. De ska uppmuntras från de vuxnas sida, men aldrig tvingas. Ekvik (1993) rekommenderar att en nära anhörig följer med barn i tidig skolålder på en begraving. Om eleverna bjuds in till en begraving av skolan och den avlidnes föräldrar,

krävs det därför att många föräldrar följer med sina barn för att kunna ge dem stöd. Vi vill betona betydelsen av ett gott samarbete mellan skola och elevernas föräldrar i detta sammanhang.

Vi ser ett stort behov av att låta eleverna få prata och ställa frågor i klassen inför en begravning. Detta ska först och främst ske med deras egen klassföreståndare, men en präst kan eventuellt medverka för att informera om en begravningsakt. Dessa diskussioner bör ske på grund av att eleverna måste förberedas för att inte få traumatiska upplevelser och erfarenheter av situationen. Som ett komplement eller ersättning till en begravning kan en skola anordna en minnesceremoni. Detta anser vi vara ett bra tillfälle att låta eleverna få ett avslut och möjlighet till ett sista farväl.

När det gäller skolelevers besök på kyrkogårdar har pedagogerna olika åsikter som mer eller mindre stämmer överens med Ekvik (1993) och Dyregrovs (1990) uppfattningar. En av oss har erfarenhet av att besöka en bortgångens elevs gravplats. Eleven i fråga gick bort i tidig skolålder och ifall besök skedde på kyrkogården i år ett till tre har vi ingen kännedom om. Besök skedde dock i år fyra till sex och klassföreståndaren som ansvarade för dessa var ny för samtliga elever och undervisade inte klassen när dödsfallet inträffade. När klassen var i kyrkan av olika anledningar besöktes även graven. Detta visar att det förekommer att skolor går till avlidna skolkamraters gravplatser för att tända ljus, lägga blommor och minnas den bortgångna eleven. Att skolan valde att fortsätta med gravbesöken tyder på att de ansåg att detta var viktigt och nödvändigt för eleverna. Däremot ska det tilläggas att detta upphörde i år sju när klassen bytte skola. Dessa besök står som en motsats till det som en av pedagogerna nämner i sin intervju, nämligen att hon inte skulle ta med sig sin klass till en skolkamrats grav. Vi anser att besök vid en grav bör göras när kyrkan eller kyrkogården besöks i andra sammanhang, exempelvis vid skolavslutning eller Lucia.

Skolan och kyrkan har enligt Ekvik (1993) inte något stort samarbete med varandra. Pedagoger har enligt honom ansvaret att kontakta kyrkan vid sorgesituationer och det innebär även att de styr kyrkans delaktighet. Grunden ligger således i att pedagogerna bemöter eleverna i den rådande situationen, men att kyrkan ska finnas till hands som rådgivare. Vi anser att en präst tillför kunskap och erfarenhet till skolpersonal och bör ingå i en krisgrupp. Ekviks (1993) åsikter och prästens intervjusvar överensstämmer med varandra och påvisar ytterligare vikten av samarbete mellan kyrka och skola. Vi menar även att prästen tillför en trygghet till krisgruppen och övriga pedagoger som ska nyttjas. De teoretiska utgångspunkterna framför dock delade meningar om prästens medverkan i en krisgrupp. Det rekommenderas ifrån Nordblom och Magnusson Rahm (2002) men inte från Dyregrov

(1998). Våra intervjuer visar att samarbetet mellan skola, kyrka och begravningsbyrå varierar i omfattningsgrad. Begravningsbyrån har inget kontinuerligt samarbete med skolor. Prästen ingår i en skolas krisgrupp, först och främst som en resursperson. På två av pedagogernas skola förekommer inget samarbete med vare sig präst eller begravningsentreprenör, vilket bekräftas av deras krisplan. En av pedagogerna har endast haft kontakt med den lokala begravningsbyrån i samband med att skolan fick böcker för barn angående sorg. Däremot har rektorns skola samarbete med både kyrkan och en begravningsbyrå. Detta visar på stora skillnader inom samarbetet och det går inte att utläsa något entydigt. Vi konstaterar att varje skola har valt sin egen väg och samarbetar med utomstående på olika nivåer och sätt.

Ett utförligt samarbete saknas följaktligen mellan skolorna och begravningsbyråer med undantag för den skola som den intervjuade rektorn arbetar på. Samarbetet uppkom på denna skola efter att de hade drabbats av sorg. Eftersom kontakten upprättades efter denna tidpunkt fanns det enligt vår mening med all säkerhet ett behov av detta. Skolan upplevde en brist i sin verksamhet, sökte nya vägar och kontakter utifrån att samarbeta med. Intervjuerna visar även att rektorn ser begravningsbyrån som en tillgång, vilket överensstämmer med vad Lindgren och Wallin (2000) skriver. Dock ser författarna problematiken utifrån elevernas synvinkel och förespråkar studiebesök, medan rektorn ser begravningsbyrån som en resurs först och främst för skolpersonalen. Med hänsyn till ovanstående anser vi att liknande behov av hjälp från utomstående professionella kan behövas på flertalet andra skolor. Ifall en av våra andra intervjukskolor skulle utsättas för liknande tragiska situationer, skulle möjligen även de följa detta mönster och söka samarbete med en begravningsbyrå. Utifrån våra intervjuer ser vi att detta säkerligen skulle vara en positiv erfarenhet för skolorna eftersom begravningsbyråns personal har mycket att tillföra.

Vår konklusion är att samarbetet mellan skola, kyrka och begravningsbyrå varierar. På en skola är samarbetet nästintill obefintligt och på de andra förekommer samarbete i olika omfattning. Vi kan se i våra intervjuer att skolan som drabbats av sorg är den som har det mest utbredda samarbetet. Eftersom deras krisplan har omarbetats och kontakten med begravningsbyrån knöts efter en sorgesituation på skolan, får vi uppfattningen att det kan krävas en akut händelse för att ett samarbete ska utvecklas. En sorgesituation kan utmynna i ett uppvaknande för skolan gällande sina förberedelser och sitt samarbete med kyrka och begravningsbyrå.

Med anledning av att begravningsbyrån tillhandhåller böcker för barn i sorg och att en av intervjukskolorna mottagit sådana har vi granskat dessa. De båda böckerna *Hej då, farmor* och *Min farfar och lammen*, som begravningsbyråerna erbjuder anser vi vara bra och pedagogiska.

De tar upp den naturliga döden när en gammal människa dör, på ett lättförståeligt sätt. Detta anser vi att barn har förståelse för i och med att Dyregrov (1990) tar upp att barn kan se döden som ett avslut på ett långt liv. Därför borde det även vara aktuellt att tillhandahålla böcker som exempelvis behandlar död av yngre människor, skolbarn och deras föräldrar. Det kan till exempel gälla när någon avlider till följd av en bilolycka eller någon annan katastrof. Vi är medvetna om att litteratur existerar med ovanstående innehåll. Exempelvis *I taket lyser stjärnorna* (Thydell 2003) som behandlar en förälders död i cancer och *Jag saknar dig, jag saknar dig* (Pohl 1992) som beskriver döden och sorg till följd av en trafikolycka där en ung tonårsflicka avlider. Dock riktar sig ovanstående böcker först och främst till äldre barn. Det går inte att undvika att det är de barn som varit med om de mest dramatiska och katastrofala dödsfallen som behöver mest stöd och hjälp enligt oss. Vi frågar oss ifall denna litteratur om naturliga dödsfall är till någon hjälp i bearbetning av sorg för dessa barn. Att läsa om en äldre person som gått bort för ett barn som mist sin mamma i exempelvis en bilolycka, anser vi inte vara passande i den rådande situationen. För barn har som Dyregrov (1990) anser, en större förståelse för gamla människors död eftersom de ser det som ett naturligt avslut på ett långt liv.

När det gäller rektor respektive pedagogers ansvar i en sorgesituation har vi ej funnit något uppseendeväckande. Andersson och Ingemarsson (1994) och vår intervju med rektor visar samma ställningstagande med rektorn som huvudansvarig. Således tar den intervjuade rektorn det ansvar som ingår i hans åtaganden. En viktig del inom ansvarstagandet är att informera alla berörda om det inträffade. Vi vill i detta sammanhang betona vikten av att all information som går ut till skolpersonal och elever ska vara korrekt och ha kontrollerats. Även om skolans ansvariga inte har fått fullständig information om det inträffade, bör den fakta som nått dem ändå meddelas för att förhindra ryktesspridning. För som Andersson och Ingemarsson (1994) skriver ska ingen på en sorgedrabbad skola få rapporteringar från massmedia före den interna informationen.

7.1 Framtida forskning

Vi anser att sorgearbete och sorgesituationer inom skolan är intressant och skulle gärna undersöka vidare om detta. I vårt eget arbete har ingen av pedagogerna erfarenhet av akuta sorgesituationer när det gäller deras elever. Därför skulle det vara intressant att intervjua pedagoger med dessa erfarenheter för att få en mer tydlig bild av drabbade skolors beredskap. Fann de att skolans förberedelser var tillräckliga och att krisplanen täckte upp alla nödvändiga aspekter av sorgearbetet? En ny vinkling skulle kunna vara att problematisera föräldrarnas roll

i en sorgesituation. Hur ser de på skolans roll och samarbetet med pedagogerna i en sorgesituation? Vilken lärdom har drabbade föräldrar att förmedla till pedagoger?

7.2 Slutsats

Vår slutsats är att de intervjuade pedagogerna inte har tillräcklig kunskap om elever i sorg. Vi har funnit att pedagogerna inte är insatta i skolans krishantering och förberedelser samt att de inte uppvisar tillfredsställande förståelse av problematiken med sorg i skolans värld. Däremot har de god kunskap om sorgereaktioner och barns förståelse av döden. Vi har dessutom fått en relativt vag bild av hur pedagoger skulle bemöta elever i sorg i en undervisningssituation. En av anledningarna till detta är att ingen av de intervjuade pedagogerna har varit utsatt för en sådan situation. De framhåller dock vikten av att prata och diskutera om det med eleverna i skolan. När det gäller samarbetet mellan skola, kyrka och begravningsbyrå kan vi konstatera att det varierar. Erfarenhet av sorg i skolan har enligt vår studie visat att samarbetet har vidgats och utvecklats. Det har även visat sig att det är upp till varje skola, kyrka och begravningsbyrå att själva upprätta ett samarbete.

8 Referenser

Litteratur

- Andersson, Mariann & Ingemarsson, Kristina (1994) *Kris och katastrof: en handbok för skolan*. Stockholm: Liber utbildning.
- Bryman, Alan (2002) *Samhällsvetenskapliga metoder*. Malmö: Liber ekonomi.
- Dyregrov, Atle (1990) *Barn i sorg*. Lund: Studentlitteratur.
- Dyregrov, Atle (1994) *Att ta avsked: ritualer som hjälper barnet genom sorgen*. Stockholm: Rädda barnen.
- Dyregrov, Atle & Raundalen, Magne (1995) *Sorg och omsorg*. Lund: Studentlitteratur.
- Dyregrov, Atle (1997) *Barn och trauma*. Lund: studentlitteratur.
- Dyregrov, Atle (1998) *Beredskapsplan för skolan: barn i sorg*. Stockholm: Rädda barnen.
- Ekvik, Steinar (1993) *Skolan och elever i sorg*. Lund: Studentlitteratur.
- Fahrman, Monica (1993) *Barn i kris*. Lund: Studentlitteratur.
- Foster, Sis (1990) *Barn, död och sorg: om barn i sörjande familjer*. Stockholm: Norstedt.
- Gyllenswärd, Göran (1997) *Stöd för barn i sorg*. Stockholm: Rädda barnen.
- Lindgren, Ulla & Wallin, Birgitta (2000) *Förbered barnen för livet: tematiskt arbete med död och sorg i skolan*. Umeå: Drivkraft.
- Nordblom, Karin & Magnusson Rahm, Ulla (2002) *När det krisar i skolan: en handledning vid kris och katastrof*. Göteborg: Gothia.
- Skolverket (2000) *Beredd på det ofattbara: om krisberedskap och krishantering i skolor*. Stockholm: Skolverket.

Rapporter

- Skolverket (1998) *Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet: Lpo94, anpassad till att också omfatta föreskolklassen och fritidshemmet*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.

Intervjuer

Samtliga intervjuer är inspelade under vecka 16, med undantag för intervjun med prästen som genomfördes vecka 15.

Intervjuguide

Intervjufrågor till samtliga intervjuade:

- Hur definierar du begreppet barn i sorg?
- Hur ser du på barns förståelse av döden?

Intervjufrågor till präst:

- Har er kyrka samarbete med skolorna i kommunen gällande sorgearbete?
 - Hur ser det samarbetet ut?
- Vad skulle du vilja ge för råd till pedagoger när det gäller bemötandet av sorg och död i skolan?
- Är det vanligt att skolelever kommer på begravningar och/eller besöker graven tillsammans med skolan/sin klass vid en klasskamrats eventuella bortgång?
- Hur förbereder du ett barn i sorg inför en begravning?

Intervjufrågor till begravningsentreprenör:

- Har er begravningsbyrå samarbete med skolorna i kommunen gällande sorgearbete?
 - Hur ser det samarbetet ut?
- Vad skulle du vilja ge för råd till pedagoger när det gäller bemötandet av sorg och död i skolan?
- Är det vanligt att skolelever kommer på begravningar vid en klasskamrats eventuella bortgång?
- Hur förbereder du ett barn i sorg inför en begravning?

Intervjufrågor till rektor:

- Vilka olika reaktioner kan drabba barn i sorg?
- Har er skola något samarbete med kyrka och begravningsbyrå gällande sorgearbete?
 - Hur ser det samarbetet ut?
- Vilka förberedelser har skolan vidtagit inför en eventuell sorgesituation?
 - Har ni en handlingsplan på skolan att följa vid en krissituation?
 - Har ni ett sorgeskåp?
 - Har skolpersonal från er skola utbildats inom detta ämnesområde?

- Hur ser du på att eleverna kommer på begravningar och/eller besöker graven tillsammans med skolan/sin klass vid en klasskamrats eventuella bortgång?
- Vart går gränsen mellan ditt och pedagogernas ansvar i en sorgesituation?

Intervjufrågor till pedagoger:

- Vilka olika reaktioner kan drabba barn i sorg?
- Har er skola något samarbete med kyrka och begravningsbyrå gällande sorgearbete?
 - Hur ser det samarbetet ut?
- Vilka förberedelser har skolan vidtagit inför en eventuell sorgesituation?
 - Har ni en handlingsplan på skolan att följa vid en krissituation?
 - Har ni ett sorgeskåp?
 - Har skolpersonal från er skola utbildats inom detta ämnesområde?
- Hur ser du på att eleverna kommer på begravningar och/eller besöker graven tillsammans med skolan/sin klass vid en klasskamrats eventuella bortgång?
- Hur agerar du i en akut sorgesituation i klassrummet?
- Hur agerar du ifall barns sorg gäller ett husdjur?

Tips på skönlitterära böcker

Gahrton, Måns (1998) *Vi gräver upp mormor!* Stockholm: Rabén & Sjögren.

Bok med illustrationer. 8-11 år. Två syskon förlorar sin mormor och på grund av att de inte får tillräckligt med information och fakta om döden får vi följa deras spekulationer. De planerar faktiskt att gräva upp mormor eftersom de tycker att det måste vara oerhört långtråkigt att vara död.

Liikkanen, Annu (2002) *Hej då, farmor.* Stockholm: Fonus.

Bilderbok. 6-10 år. Vi får följa flickan Alma och hennes tankar om att farmor är död. Boken innehåller många fina illustrationer. Boken ges ut av Fonus begravningsbyrå till barn som befinner sig i sorg.

Limb, Sue (1993) *Farmor var är du?* Stockholm: Carlsen

Bilderbok. 6-8 år. Mysig bilderbok med lite text. Berättar ur flickan Annas perspektiv om att förlora en vän, sin farmor. Om att sorgen kan vara ända till vuxen ålder.

Lundqvist, Angelica (1992) *Knutte far till himlen.* Stockholm: Natur och kultur.

Bilderbok. 6-10 år. Boken skildrar kaninen Knuttes liv från zooaffären till hans död. Vi får följa hur han har det och vara med om hans upptåg. Men en dag blir Knutte sjuk...

Nilsson, Ulf (1999) *Min farfar och lammen.* Stockholm: Sveriges begravningsbyråers förbund

Bok med mycket bilder. 6-10 år. Handlar om Harald som mister sin farfar. Boken tar upp många olika saker runt en begravning. Ska barnen vara med? Hur går det till i kyrkan på en begravning? Utgiven av Sveriges Begravningsbyråers Förbund och den innehåller även en lättskriven faktadel.

Nilsson, Ulf (2002) *Adjö, herr Muffin.* Stockholm: Bonnier Carlsen.

Bilderbok. 6-10 år. Boken skildrar marsvinet herr Muffins sista tid på jorden. Boken är realistisk och tar upp döden på ett lämpligt sätt för barn i tidig skolålder.

Nilsson, Ulf (2006) *Alla döda små djur*. Stockholm: Bonnie Carlsen.

Bilderbok. 6-10 år. Handlar om hur tre barn startar en egen begravningsbyrå en varm sommardag. De hittar döda djur och får även senare i uppdrag att utföra begravningar. Bra bok med vackra illustrationer.

Stalfelt, Pernilla (1999) *Dödenboken*. Stockholm: Eriksson & Lindgren.

Bilderbok. 8-12 år. Humoristisk och fantasifull bok. Passar *inte* alla barn eftersom boken skojar friskt om döden och allt runt omkring den, såsom begravning och sorg. Men vid rätt tillfälle och med glimten i ögat kan boken vara helt underbar.

Stark, Ulf (1992) *Kan du vissla Johanna*. Stockholm: Bonnier Carlsen.

Bilderbok. 6-10 år. Handlar om en pojkes relation med en gammal farbror på ett ålderdomshem. En sentimental och gullig berättelse om vänskap mellan olika generationer.